

TARJIMACHILIK TARAQQIYOTI VA XRONOTOP

Abduxoligova Zebuniso O'tkir qizi,

FarDU mustaqil tadqiqotchisi

Annatatsiya: maqolada istiqbol yillariga kelib tarjimachilik taraqqiyotining o'ziga xos tamoyillari, tarjimachilikning yuksalishidagi omillar haqida so'z boradi. Tarjima asarlarning badiiy xususiyatlari haqidagi tahliliy yondoshuvlar asosan Jorj Oruellning "1984" va Ulug'bek hamdamning "Muvozzant" romanlaridagi xronotopning badiiy matndagi funksiyasi haqida so'z yuritilgan. Har ikki romandagi xronotopning badiiy talqindagi o'ziga xos betakror ifodalanishi, matnda xarakter va ruhiyatga uzviy bog'liqlik jihatlariga tahliliy yondoshilgan.

Kalit so'zlar: tarjima, mahurat, anglash, talqin, xronotop, funksiya, xarakter, ruhiyat.

РАЗВИТИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКОГО ДЕЛА И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ХРОНОТОПА

Аннотация: в статье рассматриваются особенности развития перевода, факторы, способствовавшие расцвету переводческой деятельности в годы независимости. Аналитические подходы к художественной характеристике переводных произведений в основном сосредоточены на функции хронотопа в художественном тексте в романах Джорджа Оруэлла «1984» и Улугбека Хамдама «Мувоzzант». Анализируются уникальное выражение хронотопа в художественной интерпретации обоих романов, неразрывная связь персонажа и психики в тексте.

Ключевые слова: перевод, мастерство, понимание, интерпретация, хронотоп, функция, персонаж, психика.

TRANSLATION DEVELOPMENT AND THE INTERPRETATION OF CHRONOTOPE

Abstract: the article discusses the specific principles of translation development, the factors that contributed to the rise of translation in the years of independence. Analytical approaches to the artistic characteristics of translated works mainly focus on the function of chronotope in the literary text in George Orwell's novels "1984" and Ulugbek Hamdam's "Muvozzat". The unique expression of chronotope in artistic interpretation in both novels, the inextricable connection of character and psyche in the text, are analyzed.

Keywords: translation, skill, understanding, interpretation, chronotope, function, character, psyche.

Turfa xil matnlarni tarjima qilish uzoq yillik tarixga egadir. Tarjimachilik taraqqiyoti jahon adabiyotining nodir durdonalari bilan tanishish imkonini beradi. Jahon badiiyatidagi mezonlar, ularning matndagi funksiyasini anglashda ham jahon adabiyotidan qilingan tarjimalar asosiy vazifa bajaradi. Tarjimachilik mavjud ekan, xalqlar o'rtasidagi adabiy aloqalar shakllanib rivojlanib boradi. Adabiyotshunos G'aybulloh as-Salom qayd qilib o'tganidek: "Tarjima til va tafakkurning buzilmas ittifoqi, muqoyasi, shirin hosili o'laroq, tabiat insonga ato etgan ulug' na'mat, ajoyib mo'jiza. Tarjima bor ekan, xalqlar bir-birlari bilan doimiy jonli muloqotda, adabiyotlar bir-biridan bahramand. Tarjima bor ekan, fikr-fikrdan suv ichadi, boyiydi, o'tkirlashadi" [1, 121-bet].

Tarjima san'ati yuksak didni, keng dunyoqarashni, badiiy tafakkurni yuksalishiga xizmat qiladi. Tarjim asarlar asosida dunyo adabiyotidagi ulkan xazina bilan tanishish imkonini kengaytiradi, uning badiiy xususiyatlaridan bahramand bo'lishga imkon beradi: "Tarjima shunchaki nusxa ko'chirish emas, tarjimonning estetik ehtiyoji, uning ixtiyoridan tashqari, tarjimada, baribir, iz qoldiradi. Yozuvchi hayot voqealaridan olgan mushohadalarini tilde badiiy ifodalasa, tarjimon asliyat matnini yangi til vositasida qayta gavdalantiradi. Buning uchun u asardagi voqelikni muallif darajasida puxta bilishi kerak. Har bir xalq

adabiyotining rivojlanishida tarjimachilikning ta'siri katta, zero, tarjima tarixi adabiyot tarixi bilan tengdosh" [2, 7-8-betlar].

Asosli qayd qilinganidek, tarjomon juda murakkab jarayonga yondoshar ekan, eng avvalo, asar yaratilgan tilni mukammal bilishi, ijodkor olamini teran anglagan, his etgan bo'lishi kerak. Shundagina, o'zga bir tilda tarjima asarni yana qayta jonlatiradi, o'quvchining qalbiga yo'l topadi. Shu jihatdan, tarjima asarlarda berilgan xronotop talqinini ham, asosli anglashi, har bir voqelik uchun asos bo'lgan makon va zamonni ham idrok etishi zarurdir. Shundagina badiiy qahramonning xarakterini, ruhiy olamine asosli ochib berishga imkon tug'iladi.

Dunyo adabiyotining nodir durdonalaridan biri Jorj Oruelning "1984" romani 2020-yilda iste'dodli tarjimon Karim Bahriyev tomonidan o'zbek tiliga o'girildi. Asar yaratilgan davrda katta bahslarga sabab bo'lgan, chunki hayot, jamiyat, insonning uzviy birligini turli badiiy vositalarda asosli talqin etganligini ham, alohida qayd etish kerak.

Jorj Oruelning "1984" romanining ilk sahifasidanoq badiiy vaqt talqini bilan boshlanishini kuzatamiz: "It was a bright cold day in April, and the clocks were striking thirteen. Winston Smith, his chin nuzzled into his breast in an effort to escape the vile wind, slipped quickly through the glass doors of Victory Mansions, though not quickly enough to prevent a swirl of gritty dust from entering along with him. The hallway smelt of boiled cabbage and old rag mats. At one end of it a coloured poster, too large for indoor display, had been tacked to the wall. It depicted simply an enormous face, more than a metre wide: the face of a man of about forty-five, with a heavy black moustache and ruggedly handsome features" [3, 2-bet].

Tarjimada: "Aprelning havosi ochiq, ammo sovug'i etni junjuktiradigan kuni edi va soatlar o'n uchunchi bora bong chalayotgandi. Uinston Smit, huvullagan shamoldan og'zi-burnuni berkitish uchun iyagini ko'kragiga tiragancha, tezda o'zini "G'alaba" turar joyining shisha eshigi ortiga oldi, ammo uning ortidan bir uyum qum quyuni ham ichkariga kirib ulgurdi. Dahlizda qaynagan karam va eskirgan palos hidi anqirdi. Eshikning shundoq qarshisida bu xona uchun juda katta

bo'lgan rangli plakat osig'liq turardi. Plakatda odamning bahaybat, eni bir metrdan ziyod yuzi tasvirlangandi – bu, chamasi, qirq besh yoshlardagi, hashamdor qora mo'ylovli odamning dag'al, ammo erkaklarga xos jaydari yuzi edi" [4, 5-bet].

Talqinlarga nazar tashlar ekanmiz, zamonni va makonni dialektik birligida badiiy obraz portretini ham tasvirlashga va asosli yoritish yo'lidan boradi. Chunki, zamonga hamohang makonning badiiy ifodasi o'quvchida katta tassurot qoldiradi. Aprelning havosi ochiq, ammo uning sovug'idan odamning eti junjikadi, bu esa bejiz emasligini englay boshlaymiz.

Asrarda asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, geografik makon sari harakat etishining o'ziyoq, uning ongli tafakkuridan dalolat beradi. Bu esa keyinchalik badiiy tafakkurga ham sezilarli ta'sirini ko'rsatdi. Badiiy asarda makon va zamonning talqinlari davr ziddiyatlarini, inson qalbidagi tuyg'ularni yuzaga chiqarishga zamin bo'ldi.

Filologik ilmiy muhitda ko'p yillar davomida tadqiqotchilar nazdida barqarorlashgan tasavvurga qarshi o'laroq, xronotop konsepti dastlab adabiyotshunoslikda emas, balki fiziologiya, psixologiya va falsafa fanlari bo'yicha ilmiy izlanishlarning kesishish nuqtasida ishlab chiqilgandir.

Xronotop bilan bog'liq tadqiqotlarda mualliflik M.M.Baxtinga nisbat berilsa-da, istilohning ilk manbaini A.Uxtomskiyning ishlari asosida ko'rsatish to'g'ri bo'ladi. Aleksey Alekseevich Uxtomskiy (1875–1942) – asab tizimi faoliyatining tamoyillarini qamrab olgan dominanta xususidagi ta'limotning asoschisi rus fiziolog olimi va faylasufi.

Olimning ilmiy dunyoqarashi nemis mutafakkirlari ta'sirida shakllanib, bu maktab vakillari (Vilgelm Osvald, Teodor Lipps, Ernst Max, Alois Ril, Vilgelm Vundt, Rixard Avenarius, Fridrix Paulsen va boshqalar) psixofiziologiya tadqiqotlari orqali olingan ma'lumotlardan falsafiy kategoriyalarni ishlab chiqishga intilishgan. Ushbu maktab qarashlarini chuqur o'rgangan A.Uxtomskiy uzluksiz makon-zamon yaxlitligini (xronotopni) jonli idrok etishning shakli degan xulosaga olib keladi.

Jonli idrok etish orqali, ongimiz sezgi a'zolari jo'natgan ma'lumotlar biz

uchun yaxlit bir butun olam manzarasini yig'ib beradi. Uxtomskiy uchun xronotop mavhum bir falsafiy mohiyat emas, balki jonli mavjudotlarga atrof muhit bilan uyg'unlikda o'zaro mavjud bo'lish imkonini beruvchi biologik tirik qolish mexanizmidir. [5, 56-bet]. Rus olimi A.V.Politovning qarashlariga nazar solar ekanmiz, A.Uxtomskiy va M.Baxtin nazariy qarashlaridagi farqli va ma'lum yaqinliklarni alohida qayd qilib o'tishida ham asoslar mavjud edi [6, 4-bet].

A.V.Politov ham ilk nazariy qarashlarni dastlab inson fiziologiyasi va falsafa fanlari doirasida vujudga kelgan istiloh keyinchalik badiiy asarlar tahliliga nisbatan tadbiq etilib, Baxtin tomonidan filologik ilmiy olamga moslashtirilganligini ta'kidlaydi. Chunki M.Baxtingacha ham u yoki bu darajada, atama haqidagi qarashlar mavjudligini alohida qayd etish lozim: "Zamon va makon san'atga talluqli ekanligini birinchilardan bo'lib G.E.Lessing, keyinroq G.V.Gegil ta'kidlagan bo'lsa, XIX asr oxiri, ayniqsa, XX asr san'atning barcha turlarini, shu jumladan, badiiy adabiyot, adabiyotshunoslikning diqqat markaziga tortilayotgan mavzulardan biriga aylandi" [7, 41-bet].

Qayd qilinganidek, turli fanlar kesimidagi bu tushuncha asta-sekinlik bilan falsafan, filologik terminlar qatoridan o'rin oldiki, bu kategoriyasiz badiiy asarlarning poetik xususiyatlarini tahlil qilish juda urakkablik kasb etishini anglata boshladi. Badiiy asarlar tarkibida, voqealar rivojiga asos bo'luvchi qahramon ma'lum bir makon va zamonda harakatlanadi. Bu tushunchaning o'ziyoq, rus adabiyotshunosi M.Baxtin qarashlarining naqadar dolzar ekanligini asoslaydi.

Bugungi kunda xronotop nazariyasiga yondashuvlar ham, bu tushunchani nazariy talqinlari ham turf axil qarashlar, tushunchalar asosida boyitilmoqda. Zamonaviy fanda turli tuman kontekstlardagi har qanday makon va zamon (xronotop)ga oid o'zaro munosabatlarni tahlil va talqin qilish imkonini bera oladigan universal categoryga aylanganligini ham qayd qilish kerak.

Shuni ta'kidlash muhimki, xronotop masalasi fanlararo va kompleks xususiyatga ega. B.To'raeva o'zining "Zamonaviy romanchilikda xronotop etikasining qiyosiy-tipologik tadqiqi" mavzusidagi doktorlik ishida bu xususda quyidagi mulohazani bildiradi: "Dunyo adabiyotshunosligida xronotop asar voqea-

hodisalarining ketmaketligi va jadalligini ifodalovchi kompozitsiya nsuri, obrazlarni tavsiflovchi hamda ijodkorning dunyo tuzilishi haqidagi tasavvuri, dunyoqarashini aks ettiruvchi adabiy-estetik kategoriya sifatida talqin qilinmoqda” [8, 5-6-betlar].

Bundan tashqari, xronotop muammosini o‘rganish turli yo‘nalishlarda olib borilayotgani haqida so‘z yuritib, B.To‘raeva qayd etadi: “Jahon adabiyotshunosligida xronotop kategoriyasining adabiy-estetik mohiyati va nazariy tamoyillari, tur va janrlar evolyusiyasi, modifikatsiyasi, badiiy asar arxitektonikasiga ta’siri, badiiy matn semiotikasi, bir adabiy matn yoki bir qator matnlar doirasidagi zamonmakon shakllarining o‘zaro to‘qnashuvi, paralleligiga doir quyidagi ustuvor yo‘nalishlarda tadqiqotlar olib borilmoqda: zamonaviy adabiyotshunoslikning dolzarb muammolaridan biri – baxtinshunoslik an‘analarining davom ettirilishi; xronotop muammosining shakllanish tarixi, mohiyati, funksional ahamiyatining sinergetika, germenevtika, semiotika, kognitiv nuqtai nazardan o‘rganilishi” [8, 7-bet].

Darhaqiqat, qayd qilingan mulohazalar XXI asrning birinchi choragidagi qarashlar sifatida ham etirof etilishi lozim. Shuning uchun ham, olamning badiiy manzarasini yaratishda xronotop muhim rol o‘ynashini yuqorida sanab o‘tilgan uslublarning sintezi ham dalillaydi. Xronotopning badiiy asar qurilishidagi funksional rolini o‘rganish hozirgi tadqiqotlarda yanada tur va janr nuqtaiy nazardan o‘rganilayotganligini ham qayd etish lozim. Badiiy asardagi ma’lumbir voqelikning zamoni va Makoni mavjud bo‘lgani kabi, har bir tushunchaning asosida ham nazariy qarashlar, mulohazalar bo‘lishi tabiiy holdir.

Z.Rahimov “Odil Yoqubov tarixiy romanlari poetikasi” mavzusida olib borgan tadqiqotida quyidgi fikrni keltiradi: “Badiiy asarda xronotop vositasidan turli voqelik va qahramon ruhiy-ma’naviy olamini ochishda unumli foydalaniladi” [9, 22-bet]. Yozuvchining tarixiy romanlaridagi xronotning turga xil poetic ifodalar uchun qo‘llanganligini, ba’zan asar qahramonlarining ruhiy-ma’naviy qiyofasini ochishga xizmat qilganligini asoslasi, ba’zan esa tarixiy muhitni yotritishga asos bo‘lganligini ta’kidlaydi. Bu tahliliy yondoshuvlarda, nazariy

qarashlarni ilgari surilishida ham asoslar mavjudligini alohida ta'kidlash lozim.

Ulug'bek Hamdamning "Muvozanat" romanining ilk sahifasida ham erta tong talqini, inson ruhiyatidagi ziddiyatlar talqini o'z ifodasini topgan: "Nonushtadan so'ng Yusuf xotini va o'g'li Abdurahmonjoni bog'chaga kuztib qaytar ekan, yo'l-yo'lakay "Uyga borsammi, yo'qmi?" – deya o'ylandi" [10, 6-bet]. Talqinlardagi xronotop ifodasi badiiy qayramonning kechinmalarini, uning ziddiyatli olamini yuzaga chiqarishga asos bo'lgan. "Roman janri tadriji taraqqiyot sari intilar ekan, mana shu jarayonning o'zi janrning ichki evrilishlarini asoslaydi, jamiyat badiiy-estetik tafakkuri darajasini aks ettiruvchi asosiyestetik unsur ekanligini anglatai" [11, 148-bet].

Ta'kidlanganidek, janr taraqqiyoti insonning turf axil xarakter xususiyatlarini xronotop asosida yuzaga chiqarish imkonini bermoqda. Inson ruhiy ma'naviy olamining ziddiyatlari, kechinmalar asosida badiiy talqin etilar ekan, eng avvalo inson ruhiy olamidagi evrilishlarning ifodasi etakchilik qilishini ham qayd etish kerak.

Xronotop shunchaki voqea-hodisalar foni emas, dolzarb va faol struktura hosil qiluvchi unsur ekanligini alohida qayd etganligini ta'kidlashida asoslar mavjuddir. Agar bayon etilgan nazariy qarashlarga e'tibor qaratar ekanmiz, xronotopning matn tarkibidagi funktsiyasi, asarning yaxlitligini yuzaga chiqarishda yoki sujet kompozitsiyani dialektik birligini ta'minlashdagi o'rni beqiyos ekanligi asoslangan, dalillanganligini kuzatish mumkin.

Xullas, xronotopning badiiy funktsiyasi barcha tur va janrlar imkoniyatidan kelib chiqib, matn yaxlitligiga bevosita ta'sir etishini unitmaslik kerak. Shu bilan uzviy birlikda etik asarlarda xronotopning turf axil tarzda namoyon bo'lishi, uning zamirida inson xarakteri va ruhiyatining ochilishiga ham bog'liq ekanligini qayd etish kerak.

Adabiyotlar:

1. G'aybulloh as-Salom. Asarlar. Ey umri aziz. Birinchi kitob. – Toshkent, Sharq, 1997-yil, - 256 bet.

2. Исомиддинов З. Таржима ва тил. Адабий мақолалар. – Тошкент,

“ADABIYOT”, 2024. – 320 bet.

3. George Orwell. 1984. Roman. <https://share.google/pt6Gojvwoa5sf3Ora>.

4. Jorj Oruell. 1984. Fayrixaeliy roman. Tarжимон Карим Бахриев. Иккинчи нашри. – Тошкент, “Asaxiy Books” NIHOL nashriyoti, 2020. – 296 bet.

5. Ухтомский А.А. Доминанта и интегральный образ // А. Ухтомский. Доминанта. СПб. : Питер. С. 160 стр.

6. Политов А.В. Онтологический смысл понятия хронотопа в философских идеях А.Ухтомского и М.Бахтина. 2014. <https://cyberleninka.ru>, <http://www.vestnik.vsu.ru> (мурожаат вақти 07.09.2025).

7. Nasirov A.N. Badiiylik va hayotiy haqiqat (“Yulduzli tunlar” va “Ona lochin vidosi” romanlari misolida). – Turkiya, Istanbul, KESIT, 2019. – 139 bet.

8. Тўраева Б. Замонавий романчиликда хронотоп поэтикасининг қиёсий-типологик тадқиқи. Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2022. – 72 bet.

9. Raximov Z. Odil Yoqubov tarixiy romanlari poetikasi. F.f.d. diss. avtoref. – Farg‘ona, 2023. – 79 bet.

10. Ҳамдам Улуғбек. Мувозанат. Роман. – Тошкент, “Минҳож”, 2004. – 200 бет.

11. Nasirov A. O‘zbek romanchiligi. Daqrslik. – Samarqand, SamDU nashri, 2023. – 208 bet.